

BAZI HADİSLERİ ANLAMA VE YORUMLAMADA BİLİMSEL VERİLERİN KULLANIMI: TARİHİ ARKA PLAN

Osman Oruçhan*

Özet

Bilimsel bilgiler içeren hadislerin anlaşılması ve yorumlanması konusu, başlangıçtan günümüze Müslümanların üzerinde durduğu önemli gündem konulardan biri olmuştur. Bu makalede, söz konusu hadislerde yer alan bilgilerin ilk dönemlerden itibaren nasıl anlaşılıp yorumlandığı tartışılmıştır. İslâm âlimlerinin ilgili hadislere yaklaşım tarzları analiz edilirken, pozitif bilimlerin gelişim süreci dikkate alınmış ve tarihi süreç Klasik Dönem ve Modern Dönem şeklinde sınıflandırılmıştır. İlgili hadisleri anlama ve yorumlama konusunda, şerhler başta olmak üzere, Tıbb-ı Nebevî türü eserler, kitaplar, süreli yayınlar, makaleler ve internet ortamında yayın yapan bilgi paylaşım sitelerinde pek çok bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler örnekleme yöntemiyle incelenmiş ve hadisleri anlama ve yorumlamada bilimsel verilerin kullanımı konusunda izlenen yöntem ve metodolojiler tespit edilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Anlama, Yorumlama, Bilimsel Veri

Using Of Scientific Informations For Understanding and Explicating Some Hadiths: Historical Background

Abstract

Understanding and explicating the Hadith that contains some scientific informations has been one of the most important agenda on Muslims from the beginning until now. In this article, understanding and explicating methods of these informations which mentioned in the hadiths since the early generations, was discussed. While we were analyzing the approaches of the Islamic scholars to the hadith, the development process of the positive sciences has been taken into consideration and this historical process are classified as classical period and modern times. There are a lot of information on the understanding and explicating the hadiths, particularly in commentaries, works of Prophetic Medicine, books, periodicals, articles, and in social networking sites on the internet. These informations was examined by sampling method. The methodologies about using the scientific informations to understand and explicate the hadiths were detected and these methodologies evaluated by descriptive method.

Keywords: Hadith, Understandig, Explicating, Scientific Informations

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ooruchan@pau.edu.tr.

Giriş

İlâhî Vahy'in ilk muhatabı ve mübelliği olması bakımından Hz. Peygamber'in sözlerini ve fiillerinin anlatımını içeren kültürel mirasın, Müslümanlar nezdinde tarih boyunca büyük bir değere sahip olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Zira onun, Kur'an'ı tebliğ görevi yanında, uygulamalarıyla örnek olması gibi önemli bir görevi de bulunmaktadır. Bu nedenle gerçekten ondan nakledilen her söz ve davranış anlatımının, Müslümanlar nazarında büyük bir önemi bulunmaktadır. Bu söz ve davranış anlatımlarının doğru anlaşılması ve yorumlanması, Hz. Peygamber'in örneğinin günümüze aktarılmasında büyük bir önem arz etmektedir.

İslam âlimleri, on dört asırlık İslâm tarihi boyunca Hz. Peygamber'in mirasının anlaşılması ve sonraki nesillere aktarılması konusunda büyük çabalar sarf etmişlerdir. Telif edilen yüzlerce cilt şerh ve haşiye ile bazı hadisleri anlama ve yorumlama üzerine çeşitli vesilelerle yapılan çalışmalar, bu türden çabaları ifade etmektedir. Çağımızda da ilahiyat eğitimi görmüş olsun ya da olmasın pek çok Müslüman'ın konuya olan ilgisi, bu gayret ve çabaların ilâ nihâye devam edeceğini göstermektedir.

Hadis ilmiyle iştigal eden pek çok âlim, şerh ve haşiyelerin yazıldığı dönemlerden beri, anlama ve yorumlama faaliyetleri sırasında; büyük oranda dil bilimleri, tarih, sosyoloji, psikoloji ve felsefe gibi ilmî disiplinlerle, kendi dönemlerindeki bilimsel verilerden de istifade etmiştir. Biz bu çalışmamızda tarihî süreç içinde İslam âlimlerinin, pozitif bilimlerin ilgi alanına giren hadis metinlerinin anlaşılması ve yorumlanmasında, bilimin verilerinden ne ölçüde yararlandıklarını, onları kullanmada neyi amaçladıklarını ve hangi metodolojiyi/metodolojileri esas aldıklarını ve bu verileri kullanmayla ilgili tavırlarını imkânlarımız ölçüsünde belli tarihî zaman aralıklarını dikkate alarak değerlendirmeye çalışacağız.

Başlıkta yer alan *bilimsel veriler* kavramı ile yapılan deney ve gözlemlere dayanılarak, mantıksal çıkarımlarla, bir başka deyişle bilimsel yöntem kullanılarak elde edilen bilgiler kast edilmiştir. Hadis şârihlerimizin, şerh ve haşiyeler içinde zaman zaman bilimin primitif nüveleri sayılabilecek, doğal alanla ilgili olan, özellikle tıp alanındaki tecrübelerle de itibar ettikleri olmuştur. Öte yandan yine bu şerh ve haşiyelerin yazıldığı dönemlerde bilim, günümüzde olduğu gibi din ve felsefeden

soyutlanmış olmadığından, tabii ilimlerle iştilal eden âlimler genellikle filozoflar olmuş, bilimsel sayılabilecek bilgiler de –bu makale içinde örnekleri görüleceği üzere– felsefe kapsamında değerlendirilmiştir. Bu nedenle araştırma içinde bu tecrübeler ve felsefecilerin değerlendirmeleri de, Şerh Dönemi’yle sınırlı kalmak kaydıyla bilimsel veri kavramı içinde değerlendirilmiştir.

Bilimsel yöntemin kapsamını olgusal içeriği olanlar, sınırını ise olgusal içerikten yoksun olan problemler oluşturur. Olgusal içeriği olmayan problem, gözlem veya deney yoluyla çözümü irdelenemeyen problemdir.¹ Bilimsel incelemeye konu olan gerçek dünya gelişigüzel değil, olguların düzenli ilişkiler içinde yer aldığı, tutarlı, kapristen uzak bir dünyadır.² Dolayısıyla, bilimin ilgi alanına giren, yani maddi varlıklar üzerine somut önermeler içeren hadisler hakkında yapılan anlama ve yorumlama faaliyetleri bu araştırmanın çerçevesini oluşturacaktır. Burada vurgulamamız gereken bir başka nokta da şudur: Bugünkü anlamda bilimsel çalışmalar, XV. yüzyılda başlamış, XIX. yüzyılda yeni bir ivme kazanmıştır. Önceki dönemlerde, dini ilimlerle iştilal eden bazı ilim adamları tarafından çoğunlukla felsefe içinde değerlendirilen ilmi çalışmalar, görüş ve düşünceler, bu dönemde Avrupa’da ortaya çıkan Rönesans, Reform hareketleri ve Sanayi Devrimi ile birlikte *pozitif bilimler* adı altında farklı bir boyut kazanarak seküler bir anlayışla hızlı bir gelişme ve ilerleme sürecine girmiştir. İncelemelerimiz neticesinde görülmüştür ki, bilimin bu tarihi kırılma ve evrilme noktası, bilimin ilgi alanına giren hadislerin anlaşılması ve yorumlanması hakkındaki tarihi süreci doğrudan etkilemiştir. Makalede, sürecin bu iki ana dönemini vurgulamak bakımından; ilkinin *Klasik Dönem*, ikincisini de *Modern Dönem* adıyla anacak, her iki dönemde gerçekleşen bazı hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetleri ve bu faaliyetler sırasında izlenen metodları belli başlıklar altında, mümkün olduğunca konunun eleştirisine girmeden deskriptif metotla ele alacağız.

Klasik dönem, başlangıçtan XIX. yüzyıla kadar olan süreci kapsamaktadır. Sahabe dönemi ile hadislerin tedvin ve tasnif edildiği ilk üç asır ve musannef eserlere şerh, haşiye ve ta’liklerin yazıldığı oldukça geniş bir zaman dilimi, bu dönem içerisinde ele alınacaktır. Modern dönem ise XIX. yüzyılda Batı’da bilimsel çalışmalara hız verildiği dönemden günümüze kadar geçen süreci ifade etmektedir.

¹ Cemal Yıldırım, *Bilim Felsefesi*, Ankara 1998, s. 58-59.

² Yıldırım, *Bilim Felsefesi*, s. 22.

1. Anlaşılması ve Yorumlanmasında Bilimsel Verilerin de Kullanıldığı Hadislerin Konuları

Klasik Dönem içerisinde bugünkü anlamda bilimsel verilerden yararlanma sözü konusu olmasa da, hadislerin anlaşılması ve yorumlanması faaliyetlerinde devrin bilimsel verileri sayılabilecek olan; filozof ve tıp doktorlarının görüşleri ile kişisel tecrübe ve gözlemler kullanılmıştır. Yorumlama esnasında bu tecrübe, gözlem ve görüşlere başvuru olan hadisler, çoğunlukla coğrafya, kozmoloji ve astronomi, büyük bir bölümü ise sağlık ile ilgilidir. Tarih boyunca tecrübeler, filozof veya doktor görüşleri, ya da bilimsel veriler kullanılarak en çok yorumlanan ve tartışılan hadislerden bazıları şunlardır:

• Sinek Hadisi (Hadîsu'z-Zubâb): *“Sineğin bir kanadında zehir, diğerinde şifa vardır. Birinizin yemeğine düşerse onu daldırsın; çünkü o, zehir(li kanadını) önce (batırır), şifa(lı olanı) geriye bırakır.”*³

• *“Mantar, kudret helvası gibidir; gözlere şifadır.”*⁴

• *“Sabahın erken saatlerinde yenilen Âliye Acvesi'nde bütün zehir ve sihirlere karşı şifa vardır.”*⁵

• *“Ölüm (el-mevt) hariç, hiçbir hastalık yoktur ki, kara dâne (çörekotu) ona deva olmasın.”*⁶

• Hacamat ve bal şerbetinin tedavide kullanılması ile ilgili; *“Eğer tedavi (yöntem)lerinizde bir hayır varsa o da; hacamatçının bıçağında, bal (şerbeti) içmede ve ateşin yakmasındadır(dağlama). Fakat ben dağlamayı sevmem.”*⁷ vb. hadisler.

• Ölen insanların kuyruk kemiğinin toprakta çürümeyeceğini bildiren; *“Toprak, âdemoğlunun [cesedinin] tamamını yer. Ancak kuyruk kemiği hariç; [insan,*

³ İbn Hanbel, *el-Musned*, III, 67; İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd; *es-Sünen*, thk. M. F. Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut t. y., 31, Tıbb, 31, h. no: 3504, (II, 1159).

⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Tıbb, h. no: 23695.

⁵ İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 105.

⁶ İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 389, 484; Muslim, b. el-Haccac; *es-Sahih*, (thk. M. F. Abdülbaki), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., (39) Selâm, 29; Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, XI, 394.

⁷ Muslim, Selâm, 26.

başlangıçta] ondan yaratıldı, [kıyametten sonra] yine ondan derlenip toparlanır.”⁸
mealindeki hadisler,

- Deve süt ve idrarının şifa olduğunu bildiren hadisler⁹,
- İnsan bedeninde 360 kemik ya da eklem bulunduğunu bildiren hadisler. “*İnsanın her sülâmîsi/küçük kemikleri için, üzerine Güneş doğan her gün sadaka gerekir.*”¹⁰ vb.
- Hz. Âdem’in boyunun 60 zirâ’ olduğunu, ancak insanların boylarının gittikçe kısaldığını ifade eden hadisler¹¹.

2. Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Bilimsel Verilerin Kullanımının Yoğunluğu

Sahabe Dönemi ile hadislerin tedvin ve tasnif edildiği dönemlerde, tecrübî bilgiler kullanılarak hadis yorumunun yapıldığına dair örnekler bulunsa da, bunlar oldukça azdır. Hadis tedvin ve tasnif faaliyetlerinin tamamlanmasının ardından gelen dönem olan *Şerh ve Haşiyeye Dönemi*’nde ise özellikle hadis koleksiyonlarına yazılan şerhler içinde, bilimsel alana ilişkin bilgiler sunan hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetinde tecrübelerden/bilimsel verilerden istifadede artış olduğu görülmektedir.

Bu dönemde en yoğun yorumlama faaliyetleri, Hz. Peygamber’in sağlık ve tıpla ilgili tavsif ve tavsiyeleri üzerinde gerçekleşmiştir. Bu tür hadisler, başlangıçta hadis koleksiyonları içinde “Kitâbu’t-Tıb”, “Kitâbu Raâhu”, “Kitâbu’s-Selâm” vb. kitâb adı verilen bölümler ya da bazı kitâblar içinde muhtelif bâb başlıkları altında incelenmiştir. Diğer taraftan, hadislerin tasnifiyle eş zamanlı olarak sağlıkla ilgili bu hadislerin yer aldığı, bazen de anlama veya yorumlamaya tabi tutulduğu; “Tıbb-ı Nebevî” adlı yeni bir literatür oluşmaya başlamıştır. Câbir b. Hayyân’ın (148/755), *et-Tıbbu’n-Nebevî alâ Re’yi Ehl-i Beyt*, İmam Rıza b. Musa Kâzım b. Ca’fer es-Sâdık’ın (203/818), *er-Risâletü’z-Zehbiyye*, Abdülmelik b. Habîb el-Endelûsi (238/852), Muhammed b. Habîb en-Nisâbûrî (245/860) ve Muhammed b. Âsım ed-Dahhâk eş-Şeybânî’nin (287/900), *et-*

⁸ Mâlik, *el-Muvatta’*, Cenâiz, 16; İshak b. Râhûye, *el-Musned*, I, 309; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 322, 428, 499; Muslim, Fiten, 28; Ebû Dâvûd, Sunne, Zikru’l-Ba’s ve’s-Sûr, h. no: 4743; Nesâî, Ebû Abdurrahman; *es-Sunenu’l-Kubrâ*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991, Cenâiz, h. no: 2204; Ebû Ya’lâ, *el-Musned*, XI, 181; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, VII, 407; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsat*, I, 239.

⁹ Buhârî, Muhammed b. İsmail; *es-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1410/1990, Tıbb, 5-6.

¹⁰ Buhârî, Sulh, 11.

¹¹ Hamîdullah, *Hemmâm b. Munebbih’in Sahîfesi*, s. 92; Ma’mer, *el-Câmi’*, X, 384; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 315; Buhârî, Enbiyâ, 2; İsti’zân, 1; Muslim, Cennet, 11; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XIV, 33.

Tıbbu'n-Nebevi isimli eserleri ile İbn Ebî 'Âsım'ın (287/ 900), *Kitabu't-Tıbb ve'l-Emrâz* isimli eseri ilk yazılan Tıbb-ı Nebevi türü eserlerdendir. Sonraki dönemlerde bu alanda muazzam bir literatür oluşmuştur. Gittikçe hacmi genişleyen bu tür kitapların bazılarında hadisler, geçmiş devirlerde yaşamış olan Müslüman ya da gayri Müslim hekimlerin sözlerinden nakiller ile yorumlanmaya çalışılmıştır. Bunların dışında söz konusu yorumların bulunduğu kaynaklar olarak “*muhtelifu'l-hadis*” “*muşkilu'l-hadis*” ve “*te'vilu'l-hadis*” türü eserleri zikredebiliriz.

Modern Dönem'e gelindiğinde, anlaşılması ve yorumlanmasında bilimsel verilerin kullanıldığı hadis sayısında, Klasik Dönem'le kıyaslanamayacak derecede bir artış gözlenmektedir. Hacamat, hurma, zeytinyağı, çörekotu, bal, mantar vb. tedavide kullanılan gıda, ilaç ve yöntemler; Sinek Hadisi, Kuyruk Kemiği Hadisi, insan iskeletinde bulunduğu söylenen 360 kemik ya da eklem ile ilgili, Klasik Dönem'de ele alınan hadisler, Modern Dönem süresince en çok yorumlanan hadisler olmuştur.

Bu dönemde, hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetleri kapsamında, bir taraftan Batı dünyasının elde ettiği bilimsel verilerden yararlanılırken, diğer taraftan, kimi hadislerin bilimsel birer mucize olduğunu ispatlamak amacıyla gayri Müslim bilim adamlarıyla ortak çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Örneğin, Kanada Toronto Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyesi olan Keith Leon Moore, Suudi Arabistan'da bulunan Kral Abdullah Üniversitesi'nde, Embriyoloji Komitesi'ne katılarak Kur'an ve hadislerde embriyoloji konusunda çalışmış ve bu konuda tebliğler de sunmuştur.

Bunların yanında kitaplar, süreli yayınlar, periyodik olarak düzenlenen kongre, sempozyum vb. bilimsel toplantılar ile sanal ortamda açılan web siteleriyle konuya olan ilgi, bilim adamları ve halk nezdinde artırılmaya çalışılmaktadır. Bu konuda en yoğun çalışmalar ise Arap dünyasında gerçekleştirilmektedir. Bunun en bariz örneklerinden biri 1983 yılında Mekke'de *Râbitatu'l-Âlemi'l-İslâmî* bünyesinde kurulan *Kur'an ve Sünnette Bilimsel İ'câz Kurumu*'nun tesis edilmiş olması ve yaptığı çalışmalarıdır. Kurumun proje ve amaçları özetle şöyledir:

- a)Kur'an ve sünnette bilimsel i'caz araştırma merkezi kurmak.
- b)Kurumun plan ve projelerinin finansal kaynağı için bir vakıf kurmak.
- c)Dünyanın çeşitli ülkelerinde kongre ve sempozyumlar düzenlemek.

d) Bilimsel i'caz belgelerini içeren bir ansiklopedi, filmler ve kitaplar hazırlatmak, ardından bunları başta İngilizce olmak üzere çeşitli dillere tercüme ettirmek.

e) Kurum ve *Râbitatu'l-Âlemi'l-İslâmî* merkezlerinde daimi sergi salonları tesis etmek.

f) Üniversitelerin ilgili araştırma merkezleriyle irtibat kurarak, Kur'an ve hadislerde belirtilen bitkilerin tıbbi yönden araştırılmasını sağlamak.¹²

Heyet, kurulduğundan beri bilimsel toplantıların düzenlenmesi, kitap ve dergi çıkarılması, bilimsel çalışmaların desteklenmesi, yayımlanması gibi pek çok çalışma gerçekleştirmiştir. Bu amaçlara hizmet için açılan web sayfası da aktif olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de, 2011 yılında İSAM'ın ev sahipliğinde, İstanbul'da düzenlenen "*Uluslararası Kur'an, Sünnet ve Modern Bilimler*" (Intel Commission on Scientific Sines on Quran & Sunnah) konulu sempozyum da, söz konusu heyetin faaliyetlerinden biri olarak gerçekleştirilmiştir.

Benzer faaliyetler Türkiye'de "*İlmi Nebevî Enstitüsü*" isimli bir kurum tarafından himaye edilmektedir. Kurum amaçlarını; "Kur'an-ı Kerim, Hadis-i Şerif"ler ve muteber eserlerdeki bilimsel işaretlerin laboratuvara indirilip sonuçlarının insanlığın hizmetine sunulması ve İslam'daki dört bilgi kaynağı (Ku'ran, Sünnet, İcma, Kıyas) ölçülerine uygun olan her bilimsel bilginin bu havuzda toplanması" olarak açıklamıştır.

Kurumun web sayfasındaki bilgilere göre çok sayıda akademisyen söz konusu çalışmalara büyük ilgi göstermekte ve destek vermektedir. Kurum tarafından, günümüze kadar yirmi beş proje hazırlanmış; bunlardan bir kısmı çalışılmaya devam ederken bir kısmı henüz başlatılamamıştır.¹³

Hadislerin, bilimsel verilerle anlaşılması ve yorumlanması konusunda gerek kitap ve makalelerde, gerekse sempozyum ve kongrelerde en fazla gündeme alınan konular Tıbb-ı Nebevî alanı ile ilgilidir. Bu alanda yakın bir tarihte Türkiye'de birkaç kongre ve sempozyum gerçekleştirilmiş olması, konuya verilen önemi göstermektedir.¹⁴ Ayrıca

¹² <http://www.eajaz.org/index.php/Authority/Establishment-and-development-body>
<http://www.themwl.org/bodies/default.aspx?d=1&bid=19&l=AR>

¹³ <http://www.ilminebeviensitusu.com/website/content/2420>

¹⁴ Örneğin 24-25 Haziran 2014 Ankara'da bir Tıbb-ı Nebevî kongresi gerçekleştirilmiş, 6-9 Mayıs 2015 tarihinde Adana'da yapılması planlanmıştır. Yine, 19 Nisan 2014'te İstanbul'da; 18 Ekim 2014'te Erzurum'da; 19 Ocak 2015'te Ankara'da olmak üzere üç ayrı Tıbb-ı Nebevî sempozyumu düzenlenmiştir.

son zamanlarda bu alanla ilgili Arapça, İngilizce ve Türkçe başta olmak üzere çeşitli dillerde yüzlerce makale ve kitap yayımlanmış, oldukça kapsamlı bir literatür oluşmuştur.

3.Bilimsel Verileri Hadisleri Anlama ve Yorumlamada Kullanmanın Amaçları

Klasik Dönem’de, bilimsel alanla ilgili bilgi içeren hadisleri yorumlama çabalarının genel olarak üç farklı sebebe dayandığı görülmektedir: a)Hz. Peygamber’e izafe edilen bazı rivayetleri sıhhat yönünden tenkit etmek. b)Bu tenkitlere karşı hadisleri savunmak. c)Özellikle tıp alanı ile ilgili eserlerde, hadislerden yola çıkarak Müslüman halka Nebvî kaynaklı pratik tedavi önerileri sunmak.

Aşağıda bu amaçların her biriyle ilgili bazı örnekler sunulacaktır.

Hadisleri tenkit amacıyla kullanıma verebileceğimiz ilk örnek, Ebû Hureyre’nin naklettiği; “*Mantar kudret helvası gibidir; suyu gözlere şifadır.*” hadisinin hemen akabinde yaptığı yorumudur.

Bu yorumda Ebû Hureyre, mantarın göz hastalıkları üzerindeki etkisini bizzat kendisinin test ettiği bildirmiştir. Tirmizî’nin (ö.279/892), *es-Sunen*’inde, yukarıdaki hadisin hemen akabinde yer alan bir rivayete göre Ebû Hureyre, üç, beş veya yedi mantarı ezip suyunu çıkararak bir şişeye koymuş, sonra da cariyesinin gözlerine sürmüş, neticede gözleri iyileşmiştir.¹⁵

Rivayetin hemen akabinde bu yorumu yapmış olması, onun hadise yönelik bir şüpheyi bertaraf etme amacı bulunduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan bu tecrübenin, hadis metnindeki uygulama önerisini teyit amacıyla nakledildiği de iddia edilebilir. Ayrıca bunun, tecrübelerin veya bilimsel verilerin hadis yorumunda kullanılmaya başlanmasının oldukça erken dönemlere kadar uzandığını gösteren önemli bir örnek olduğu da söylenebilir.

Yine Ebû Hureyre’den nakledilen bir başka rivayet şöyledir: Ebû Hureyre: “*Fare mesh olunmuştur. Bunun delili, önüne deve sütü konulduğunda tadına bile bakmaması, koyun sütü konulduğunda ise onu içmesidir.*” Hemmâm (ö.132/750), “*Bu,*

¹⁵ Tirmizî, Muhammed b. İsa; *es-Sunen (el-Câmiu’s-Sahîh)*, thk. A. M. Şakir, Dâru İhyâi’t-Turâs el-Arabî, Beyrut t.y., Tıbb, 22.

Rasûlullah'tan duyduğun bir şey mi?” diye sorunca, Ebû Hureyre (öfkeyle); “*Bana Tevrat mı indirildi?*” diye cevap verdi.¹⁶ Hadisin İbn Hanbel’in el-Müsned’inde bulunan versiyonundan anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hureyre Hz. Peygamber’in, İsrailoğullarından bir boyun kaybolduğunu söylediğini nakleder. Ebu Hureyre de bu boyun fareye dönüştürüldüğünü düşünerek farenin deve sütünden uzak durmasını, koyun sütünü ise içmesini buna delil gösterir.¹⁷

Ebû Hureyre burada farenin transformasyon geçirmiş bir canlı olduğunu -bilimsel açıdan kabul edilemez olsa da- bir gözlemini aktararak ispat etmeye çalışmaktadır. Onun; “*Bana Tevrat mı indirildi?*” şeklindeki sert çıkışı, birilerinin hadis olarak naklettiği bu sözlere itiraz ettiği, onun da bu itiraza karşı rivayetini savunduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tasnîf döneminden verebileceğimiz örnek ise, İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) yorumlarıdır. Dönemindeki bazı kelimciler “Sinek Hadisi”ni eleştirmişlerdir. İbn Kuteybe, onların; “*Bir hayvanda hem zehir hem de panzehir nasıl bulunur?*” ve “*Sinek zehrin yerini nasıl biliyor da önce onu akıtıyor?*” şeklindeki mantıksal itirazlarına karşı hadisi savunarak, onun felsefeye (yani bilimsel verilere) başvurulsa da sıhhatinden bir şey kaybetmeyeceğini söyler. Konuyla ilgili Aristo’nun sözlerinden, hayvanlar âleminden örneklere ve halk arasındaki söylentilere kadar bir takım tecrübe anlatımlarını da, hadisin sıhhatine delil olarak nakleder. Öte yandan o, senetleri sahih olduğunda bilimsel verilere aykırı olduğu gerekçesiyle bir hadisin reddedilemeyeceğini düşünmektedir.¹⁸

Abdullatîf Bağdâdî (ö. 629/1231), çörekotunun her derde deva olduğu, sineğin bir kanadında zehir diğerinde deva bulunduğu ve acve hurmasınının zehir ve sihire deva olduğu vb. bilgileri ihtiva eden hadislerin birer mucize olduğunu iddia eder.¹⁹ İbn Hacer (ö. 852/1449)²⁰ ve Munâvî (ö. 1031/1622)²¹ gibi âlimler de aynı düşünceye sahiptirler.

¹⁶ Abdurrazzak, b. Hemmâm; *el-Musannef*, thk. Habîbu’r-Rahmân el-A’zamî, el-Mektebetu’l-İslâmî, Beyrut 1403, IV, 447.

¹⁷ İbn Hanbel, *el-Müsned*, II, 290.

¹⁸ İbn Kuteybe; *Hadis Müdâfaası (Te’vîlu Muhtelifi’l-Hadis)* çev. M. Hayri Kırbaşoğlu, İstanbul 1989, s. 353-358.

¹⁹ Bağdâdî, Muvaffakuddin Abdullatîf, *et-Tıbb mine’l-Kitâb ve’s-Sunne*, thk. Dr. Abdu’l-Muattî Emîn el-Kal’acî, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1994, s. 89.

²⁰ Bkz. İbn Hacer, el-Askalani; *Fethu’l-Bâri Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. M. F. Abdalbâkî-Muhyiddin el-Hatib, Dâru’l-Marife, Beyrut 1379, X, 250-252.

Onlar, sineğin kanatlarındaki zehir ve panzehir ile ilgili hadisleri, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) kullandığı argümanların benzerleri ile savunmaya çalışmışlardır.

Nevevî de (ö.676/1277), sıhhatine itiraz edilen bazı hadisleri savunmak amacıyla tıpkı diğer şârihler gibi tecrübeleri delil olarak kullanmıştır. Örneğin o, bir tecrübeye dayanarak *mantar suyu hadisinin* sahih olduğunu ispatlamaya çalışır. Söz konusu hadisin şerhi sadedinde şunları söyler: “*Ben, Kemal b. Abdillâh ed-Dımeşkî'nin (ö.672/1273) gözlerinin [mantar suyu ile] iyice sürmelenip [tedavi uygulandıktan sonra] iyileştiğini gördüm. Buna başkaları da şahittir.*”²²

İbn Hacer, *Mantar Suyu Hadisi*'ndeki bilginin doğruluğunu ispat sadedinde Nevevî'nin yolunu izler. O da, Ahmed b. Hanbel'in iki oğlu, Salih ve Abdullah'ın, yakalandıkları göz hastalığından mantar suyu kullandıktan sonra kurtulduklarını nakleder. Öte yandan o, mantar suyunun göz tedavisinde kullanılmasıyla ilgili olarak İbnu'l-Cevzî'den aleyhte bir bilgi de nakletmektedir. Nakle göre, şeyhi Ebû Bekir b. Abdilbâki, kimilerinin mantar suyunu çıkararak gözlerine sürdüklerini, ancak bunun görme yeteneklerinde azalmaya neden olduğunu anlatır. Bu tecrübenin, hadisteki bilgiye aykırı olduğunun farkında olan İbn Hacer, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) doktorlardan naklettiği; “*Göz kusuru harareten ileri geliyorsa, onu soğutmak için mantar suyu göze katkısız olarak sürülmeli, eğer bunun dışındaki sebeplerden ileri geliyorsa [başka ilaçlarla] terkip edilerek kullanılmalıdır.*”²³ sözleriyle hadisin, husus ifade eden umum bir lafza sahip olduğunu, dolayısıyla yanlış uygulamanın tabii olarak olumsuz sonuç doğuracağını, ancak bunun, hadisin sıhhatine zarar vermeyeceğini anlatmaya çalışır.

Bazı yorumlarda bilimsel verilerin, bir hadisi tenkit veya savunma endişesi olmaksızın sadece hadise dayanarak uygulama tavsiyeleri sunmak gibi pratik amaçlarla kullanıldığı olmuştur. Örneğin Gazâlî (ö.505/1111), bazı İslâm âlimlerinin “*Güneş ve Ay birinin doğumu veya ölümü için tutulmazlar. Onlar Allah'ın ayetlerinden iki ayettir. Allah yarattıklarından bazılarını bir şeyle tecellî ettiğinde onları boyun eğdirir.*”²⁴

²¹ Bkz. Munâvî, Abdurraûf; *Feyzu'l-Kadir*, el-Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kubrâ, Mısır 1356, I, 454.

²² Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahya; *Şerhu Sahihi Muslim*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392, XIV, 5.

²³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 165.

²⁴ İbn Hanbel, Ahmed; *el-Musned*, Muessesetu Kurtuba, Mısır t.y., IV, 267, 269; İbn Mâce, *İkâmeti's-Salât*, 152; Nesâî, h. no: 1870, (I, 576); İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak; *es-Sahîh*, thk. Mustafa el-A'zamî, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1390/1970, h. no: 1402, (II, 320); Dârekutnî, Ali b. Omer; *es-*

hadisinin son cümlesini, “Güneş ve Ay tutulmasının Allah tarafından bir kanuna bağlanmış olması” yerine, sadece “Allah’ın dilediği zamanda ve düzensiz olarak gerçekleştiği” şeklinde anlayışlarına itiraz eder. Gazzâlî bu iddiaya cevaben bilim adamlarının açıklamalarını ileri sürmüştür. O, hadisin, bilim adamlarının ifadeleri merkeze alınarak yorumlanmasında bir sakınca olmadığını düşünmektedir.²⁵

İbn Hacer, telbînenin²⁶ kalbi yumuşatacağını ve üzüntüyü gidereceğini ifade eden bir hadisin yorumu ile ilgili Abdullatîf Bağdâdî’den yaptığı nakiller de benzer minvaldedir. O, üzüntüleri nedeniyle yemeden içmeden kesilen cenaze yakınları için telbine tavsiyesinin doğruluğu üzerinde durur. Zira sıcak telbine, kolay yutulur ve besleyici bir gıda olması yanında, bünyeyi kuvvetlendiren, mideye yararlı bir özelliğe sahiptir.²⁷ Münâvî’nin (ö. 1031/1622) nakline göre Kurtubî (ö.671/1272), bu hadisteki “*fuâd*” kelimesinin “*kalp*” şeklinde kabul edilmesi halinde “*kalbi teskin edici, destekleyici*” anlamının ortaya çıkacağını söyler. Kelimenin, “*mide*” olarak anlaşılması halinde ise, az da olsa tıp bilgisi olan herkesin, arpa suyunun sıkıntıyı giderdiğini bildiğini ileri sürer ve şöyle devam eder: “*Çünkü hazin kalp, gıda azlığı nedeniyle organlara ve mideye kuruluşun istilası sonucunda zayıf düşer. Çorba da onu ıslatır, gıda ve güç verir. Yine, aşırı yemek yenirse çorba mideyi temizler.*” Ayrıca o Abdullatîf el-Bagdâdî’nin görüşlerini de yorum içinde kullanır. Buna göre arpa suyu, özellikle kepekli arpa ile yapılan çorba, hızlıca sindirilmesi nedeniyle güç vericidir. Sıcak içilirse daha lezzetli ve etkilidir.²⁸

Bilimsel verilere aykırı bilgiler içeren hadislerin reddedilmesi gerektiğini düşünerek onları eleştirenlerin, ilgili hadisleri anlama ve yorumlama konusundaki tartışmaları, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren döneme damgasını vurmuştur. Bu dönem içinde bazı hadisler, yeni ortaya çıkan bilimsel verilere aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş, bazıları üzerinde deyim yerinde ise kalem savaşları yaşanmış ve oldukça çok mürekkep akmıştır. Tartışılan hadislerin önemli bir kısmının tedvin,

Sünen, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1387/1966, h. no: 8, (II, 64); Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn; *es-Sünenü’l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ’, Mektebetu Dâru Elbâz, Mekke 1414/1994, h. no: 6128, (II, 332).

²⁵ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed; *Tehâfut el-Felâsife*, çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yay. İstanbul 1981, s. 7-8.

²⁶ Un, kepek bazen ayrıca bal konularak yapılan bir çorba, geleneksel bir Arap yemeği.

²⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, X, 147.

²⁸ Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr*, III, 284.

tasnif ve şerh dönemlerinde de eleştirilmiş olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Aşağıda bunlara bazı örnekler verilecektir.

Sinek Hadisi ile *mantar suyunun göze ve acve türü hurmanın zehir ve sihre karşı şifa olduğunu* ifade eden hadisler, ilk etapta bu dönemde en çok tartışılan hadislerden üçü olmuştur.

Muhammed Tevfik Sıdkî (ö. 1920)²⁹ ve Reşid Rıza (ö. 1935)³⁰, *Sinek Hadisi*'ndeki bilgilerin bilimsel açıdan doğrulanamayacağını ileri sürerek, onun sahih kabul edilemeyeceğini iddia ederler. Ezher şeyhlerinden olan Dicvî (ö. 1946), *Hadis*'le ilgili olarak, “*Bilimsel gerçekler göstermiştir ki, bu bilgi doğru değildir. Dolayısıyla bu hadis de sahih olamaz.*” iddiasına şöyle cevap verir: “*Bu iddiayı doğru zanneden kişi iyi bilmelidir ki, tüm deliller onun aleyhinedir. Bilimsel görüşlerden çıkan, zâhiren dine aykırı görünen sonuç, işin iç yüzünü, hakikatini açıklamamaktadır. İşin aslına bakılırsa doğru olan, dinin gösterdiğiidir. Bilimsel görüş ise henüz olgunlaşmamıştır veya araştırmacı, araştırma konusunda yetersizdir. Bu konuda pek çok örnek verebiliriz.*”³¹

Dicvî, bilimsel verilerin hadisi desteklediğini ileri sürer. Buna delil olarak da; İbrahim Efendi Mustafa'nın, 19 Mart 1931 tarihinde *İslam Hidayeti Cemiyeti*'ndeki konuşmasından yaptığı alıntılar, 1927 yılında İngilizlerin yaptığını söylediği bir deneyi ve Brezilyalı bir akademisyenin yazdığı *Uygulamalı Bakteriyolojiye Giriş* isimli eserinden naklettiğini ifade ettiği bazı bilgileri gösterir. Bunların Hz. Peygamber'in vefatından on üç asır sonra ortaya çıkan bir mucizesi olduğunu söylemeyi de ihmal etmez.³²

Muhammed Tahir Hekim, bu hadisle ilgili olarak *Livâu'l-İslâm* ve *ed-Doktor* dergileri arasında “*Sineklerin Meydan Savaşı*” adlı bir atışma gerçekleştiğini, Ebû Reyve'nin de bir makale ile tartışmalara iştirak ettiğini söyler. Hekim'in bildirdiğine göre Ebû Reyve, her ne kadar hadisin bilime aykırı olduğunu iddia eden *ed-Doktor*

²⁹ G.H.A Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yay. Ankara 2000, s. 151-152. (Krş.: Muhammed Tevfik Sıdkî; *Durûsu Sunen el-Kâinât, Muhâdarât Tıbbiyye, İlmîyye, İslâmiyye*, Kahire 1354, s. 184 v.d.)

³⁰ Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, s. 153. (Krş: Reşid Rızâ; *el-Menâr ve'l-Ezher*, Kahire 1353, XXIX, 372-376. v.d.)

³¹ Yusuf Dicvî, *el-Makâlât ve'l-Fetâvâ*, Kahire 1401/1981, II, 505.

³² Dicvî, *el-Makâlât*, II, 511-515.

dergisini bu tavrından dolayı eleştirse de, hadisi sahih kabul etmemiş; onu eserlerine alan Buhârî ve Muslim’i suçlamıştır. Hekim, onun eleştirilerini haksız bulur ve hadisin sahih olduğunu, çağdaş tıp biliminin bu hadisteki bilgilerin doğruluğunu onayladığını; bu nedenle Hz. Peygamber’in bir mucizesi sayılması gerektiğini iddia eder. Delil olarak da Dievî’nin argümanları yanında Mahmud Kemal ve Abdulmun’im Huseyn’in araştırmalarını gösterir.³³ Ebû Şehbe de aynı argümanları kullanarak hadisi savunur.³⁴

Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafası* (Difâun ani’s-Sunne) isimli eserinde *mantar suyunun göze ve acve türü hurmanın zehir ve sihre şifa olduğunu* ifade eden hadisleri, Ahmed Emin’in itirazlarına karşı savunurken, bunların vahiy ürünü olduklarını iddia eder. Ona göre Hz. Peygamber’in sözlerinde bir hata bulunsaydı Allah onu mutlaka uyarırdı. Yapılacak deneylerle mantarın göz hastalıklarında tedavi edici olduğu bilgisinin yanlış olduğu ortaya çıksa bile bu, hadiste kastedilen mantar türünü bulamamaktan, uygun hastalığa kullanılmamasından ya da kişiye uygun düşmemesinden kaynaklanmış olabilir. Bu ve benzeri hadislerde yakînî olarak ne kastedildiği bilinemediği için, hadislerin sıhhatini araştırırken tecrübe bir anlam ifade etmeyecektir.³⁵

Bazı hadislere yönelik eleştirilere karşı katı bir savunmacı uslûbu benimseyen bir başka araştırmacı, tıp doktoru Molla Hâtır, Sinek Hadisi ile ilgili olarak *el-İsâbe fî Hadîsi’z-Zubâbe* isimli bir eser kaleme almıştır. O, eserinin son bölümünde, hadisin yorumu mahiyetinde -her ne kadar tamamı konuya doğrudan delil olabilecek düzeyde olmasa da- bilimsel verileri kullanır ve modern tıp tarafından da hadisin tasdik edildiğini iddia eder.³⁶

Molla Hâtır, ileri sürdüğü bu argümanlara, Muhammed Ali el-Bâr’ın, Kral Abdulazîz Üniversitesi Bilimler Fakültesi Biyoloji Bilimleri Bölümü’nde 2,5 seneden beridir konu üzerine yapıldığını söylediği deneylere ait üç rapor özetini ilave etmiştir. Raporlara göre laboratuvar ortamında su ve süt içine düşürülerek ve kasten batırılarak sinekler üzerinde deneyler yapılmış; sineklerin batırıldığı sıvılarda, düşürüldüğü sıvılara

³³ Muhammed Tahir Hekim, *Sünnetin Etrafındaki Şüpheler*, çev. Hüseyin Aslan, Pınar Yay. İstanbul 1985, s. 168-171.

³⁴ Ebû Şehbe, Muhammed; *Sünnet Müdafası*, çev. Mehmet Görmez-M. Emin Özafşar, Ankara 1990, I, 297-302.

³⁵ Ebu Şehbe, *Sünnet Müdafası*, II. 28-30.

³⁶ Molla Hâtır, Halil İbrahim; *el-İsâbe fî Hadîsi’z-Zubâbe*, Dâru’l-Kıble li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, Riyad 1405, s. 149-159.

nazaran daha az mikrop ürettiği gözlemlenmiştir. Molla Hâtır, bu deney sonuçlarının uluslararası yayın yapan bilimsel bir dergide yayımlanacağını söylemiş; ancak yayımlanıp-yayımlanmadığı, yayımlanmış ise hangi dergide olduğu konusunda bilgi vermemiştir.³⁷ Biz, şu ana kadar böyle bir çalışmanın yayınlanmış olduğuna şahit olamadık.

Günümüz yazarlarından Ali Rıza Karabulut, *Tıbb-ı Nebevî Ansiklopedisi* isimli eserinde yukarıdaki makaleye atıfta bulunarak sinek hadisinin tıp bilimi tarafından tasdik edildiğini savunur.³⁸ M. Fethullah Gülen de, herhangi bir delil sunmadan hadisin, bilimin verilerine uygun olduğunu, dolayısıyla bunun Hz. Peygamber'in bir mucizesi sayılması gerektiğini iddia eder.³⁹ Bu gruba dâhil bir başka çağdaş yazar İmâd eş-Şerbînî de onunla aynı düşüncededir.⁴⁰

Reşid Rıza (ö. 1935), modern çağın bilimsel gelişmelerinin, hadislerin sıhhatinin belirlenmesinde kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Güneş'in doğuşuyla ilgili hadis üzerine sarf ettiği sözler, onun bu konudaki düşüncesini ortaya koymaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber Ebû Zerr'e şunu söyler: *Güneş'in, battıktan sonra nereye gittiğini biliyor musun?.... O kendini Allah'ın arşında secdeye kapar; o (ayrılma) izni isterse, bu ona bahşedilir. (Bundan sonra o, dünya üzerini tekrar aydınlatmaya gider.)*⁴¹ Rıza, bu hadisin, *Güneş'in Allah'a itaatini* tasvir ettiği şeklindeki olağan mecâzî yorumunu reddetmiş; Dünya'nın konumuyla ilgili bilimsel bilgilere aykırı olduğu gerekçesiyle bu hadisin mana ile rivayet esnasında hata edilmiş olduğunu ileri sürmüştür.⁴²

Mısırlı bir başka yazar Ahmed Emin (ö.1954) de hadislerin sıhhatinin tespitiyle ilgili olarak Reşid Rıza ile aynı düşünceleri paylaşmaktadır. İlk dönemlerden beri tartışma konusu olan “*mantar suyunun göze şifa olduğu*” bilgisini içeren rivayeti örnek veren Emin, Ebû Hureyre'nin bu konudaki bir deneyinin yetersiz olduğunu belirtir. Ona göre daha fazla deney ve bu deneylerin yanı sıra mantarın kimyasal analizinin yapılması

³⁷ Molla Hâtır, *el-İsâbe fî Hadîsi'z-Zubâbe*, s. 169-176.

³⁸ Ali Rıza Karabulut, *Tıbb-ı Nebevî Ansiklopedisi*, Kayseri 1993, I, 368-373.

³⁹ M. Fethullah Gülen, *İnsanlığın İftihar Tablosu, Sonsuz Nur*, Nil Yay. İzmir 1995, I. 170-171; III, 97-99.

⁴⁰ Şerbînî, İmâd; *Kitâbatu A'dâu'l-İslâm ve Munâkaşâtuh*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1422/2002, s. 1099.

⁴¹ Buhârî, *Bed'u'l-Halk*, 4.

⁴² Rıza, Muhammed Reşid b. Ali; *Mecelletu'l-Menâr*, Kahire 1322, XXIV, 669.

gerekirdi. O, geçmişte de muhaddislerin bu hadisi en azından başka deneyler yaparak test edebilecekleri halde bunu yapmadıklarını ifade eder.⁴³

Reşid Rıza'nın kurduğu okulda yetişen Mahmud Ebû Reyeye'ye (ö. 1970) göre bilimsel tecrübelerle geçersizliği ispatlanmış bilgiler, ya da peygamberlere değil de doktor ve filozoflara yakışan ifadeler içeren hadisler uydurma kabul edilmelidir.⁴⁴ Niyâzî Izzuddîn de benzer düşünceleri savunur. O da tıbbi reçeteler sunan tüm hadislerin mevzu/uydurma olduğunu iddia eder.⁴⁵

Hz. Peygamber'e aidiyeti tartışılan bir başka rivayette de Hz. Peygamber'in şöyle dediği nakledilir: “İnsanda bir kemik vardır ki, yeryüzü [toprağı] onu asla yemez. [İnsan] kıyamet gününde ondan derlenip toparlanır.” Sordular: Bu hangi kemiktir, ey Allah'ın Elçisi? “Kuyruk kemiğidir.” cevabını verdi.⁴⁶ şeklindedir. Geçmişte Tahâvî (ö.321/933),⁴⁷ Mutezile âlimlerinden Kadı Abdulcabbar (ö. 415/1024)⁴⁸ ve Hanbelî âlim Ebu'l-Vefâ İbn Akîl (ö.513/1119)⁴⁹ gibi bazı âlimler, hadise yönelik bazı itirazlara mantıksal yöntemleri kullanarak cevap vermeye çalışmışlardır.

Günümüz ilahiyatçı akademisyenlerinden Yunus Şevki Yavuz, hadisin bir versiyonundaki “acm” kelimesini dikkate alır ve hadisi yorumlarken herhangi bir savunma kaygısı olmaksızın bilimsel verileri şöyle kullanır: “*Buna göre insanın acmu'z-zenebden, yani kendisinin fizyolojik özelliklerini taşıyan ve duyuyla idrak edilemeyen, noktaya benzer çok küçük bir parçadan yaratılacağı anlaşılmaktadır.*” Yavuz, sözlerine şöyle devam eder: “*Biyolojinin, çağımızda gelişen genetik kısmına ait verileri, adı ister “acbu'z-zeneb” olsun, ister “acmu'z-zeneb” olsun, insanın maddi varlığının kaynağını teşkil eden unsurların (moleküllerin) toprakta veya başka bir mekânda varlığını devam ettirdiğini bildiren haberleri doğrular mahiyettedir. Zaten “acbu'z-zeneb”le ilgili hadislerin tasvir ettiği ikinci yaratılış, hem oluşum hem de*

⁴³ Emin, Ahmed; *Duha'l-İslâm*, Kahire 1933, II. 130-131.

⁴⁴ Ebû Reyeye, Mahmut; *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, (Özgün adı: Advâ'un ale's-Sünneti'l Muhammediyye) çev. Muharrem Tan, İstanbul 1988, s. 157.

⁴⁵ Şerbînî, *Kitâbâtü A'dâu'l-İslâm ve Munâkaşâtuh*, s. 1088.

⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *Hemmâm b. Munebbih'in Sahîfesi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara 1967, s. 95; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 315; Muslim, *Fiten*, 28; İbn Mâce, *Zühd*, 32; İbn Hibbân, *Muhammed; es-Sahih*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1414/1993, VII, 408.

⁴⁷ Tahâvî, Ebû Cafer Ahmet b. Muhammed; *Şerhu Muşkalî'l-Âsâr*, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1994, II. 58-61.

⁴⁸ Munâvî, *Feyzu'l-Kadir*, V, 9.

⁴⁹ Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Muslim*, XVIII, 92; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 552.

mekân bakımından insanın ana rahmindeki oluşumuna fazlasıyla benzemektedir. Embriyolojinin verilerine göre sperm ana rahmine düştüğü zaman orada çekirdeğin toprakta çimlenişi gibi çimlenir ve biter. Bu bitme esnasında ana rahmi ile insan embriyosu arasında birleştirici bir sap bulunur. Bu sap insan embriyosunun kuyruk sokumuna tekabül eden bölgesi ile irtibatlıdır. Başlangıçta insan bu sap üzerinde büyür. Ana rahmindeki döllenme anı yumurtanın öldüğü andır. İnsanın ölümü de bulunduğu toprağın döllenmesi şeklinde düşünülebilir.”⁵⁰

Muhammed Ali el-Bâr ise hadisi tamamen savunmacı bir refleksle, hadisin içeriğindeki, insanın yaratılışının kuyruk kemiği bölgesinden başladığı bilgisinden hareketle bilimsel verilerle yorumlamaya çalışır. Ona göre ilgili hadis Hz. Peygamber’in çağdaş bilimin doğruladığı bir mucizesidir.⁵¹

Bu konuda vereceğimiz son örnek, bir grup hadiste geçen, insan bedeninde üç yüz altmış kemik ya da mafsalsal bulunduğu bilgisidir. İbn Receb (ö.795/1393) *insan bedeninde üç yüz altmış kemik ya da mafsalsal bulunduğu*na dair bilgi içeren hadisleri yorumlama sadedinde “*rey sahibi bilginler*”e izafeten kemik sayısı ile ilgili değerlendirmeleri nakleder.⁵² İlgili hadisler, çağımızda kimi Müslümanlar tarafından bilimin tasdik ettiği mucize bilgiler sunduğu iddiasıyla yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır.⁵³

4.Hadislerin Epistemolojik Kaynakları Hakkındaki Değerlendirmeler

İslâm âlimlerinin, Hz. Peygamber’in söz ve davranışlarının kaynağı konusundaki düşünceleri, onların bilimin ilgi alanına giren hadisleri anlama ve yorumlama ile ilgili perspektiflerini oldukça etkilediği görülmektedir. Âlimler, bilimsel alana ilişkin bilgiler içeren hadislerin kaynağı konusunda üç farklı görüşü benimsemişlerdir: Birinci grup, bilimsel alana ve özellikle tıp alanına giren hadislerin kaynağının kesinlikle vahiy

⁵⁰ Yavuz, Y. Şevki; “Acbu’z-Zeneb” *DİA*, İstanbul 1988, I, 320.

⁵¹ <http://www.eajaz.org/index.php/Scientific-Miracles/Medicine-and-Life-Sciences/96-Medical-miracles-in-the-sayings-of-the-Prophet-peace-be-upon-him-for-the-tailbone> Erişim:04.12.2014

⁵² İbn Receb, Ebu’l-Ferac; *Câmiu’l-Ulûm ve’l-Hikem*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1408. s. 242.

⁵³ Örneği bkz. Naggâr, Zaghul; *Treasures, in the Sunnah: a Scientific Approach*, Al-Falah Foundation, Cairo/Egypt 2005, II, 46-47; <http://www.elnaggarr.com/en/main.php?id=9>; <http://islam.ru/en/content/story/sunnah-science-every-man-has-360-joint-bones>; http://www.answering-christianity.com/360_joints.htm; <http://www.ummah.com/forum/showthread.php?411962-360-bones-in-your-body>; <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/bir-mucize-daha-her-ekleme-bir-sadaka.html> Erişim: 01.02.2015

olduğunu iddia etmektedirler. İkinci gruba göre bunların büyük bir bölümü beşerî kaynaklıdır; ancak bazıları vahiy kaynaklı olabilir. Üçüncü gruba göre ise bu hadisler vahiy ürünü değil, beşerî kaynaklı bilgilerdir. Yani bunlar, Hz. Peygamber'in yaşadığı coğrafya ve kültürün ürünüdür. Hz. Peygamber, söz konusu bilgilerden vahyin rehberliğinde aklını kullanarak istifade etmiş ve Müslümanlara da tavsiyelerde bulunmuştur. Bu görüşlerin temelinde yatan, Hz. Peygamber'in Kur'an dışında vahiy alıp almadığı konusu, İslâm âlimleri tarafından tarih boyunca tartışmalara neden olmuş ve pek çok âlim konuyla ilgili görüş beyan etmiştir. Bizim, burada söz konusu görüşlerin konumuzla ilgisi bulunan yönünü, kısaca değerlendirmemiz yerinde olacaktır.

İlk gruba göre Allah, Hz. Peygamber'e Kur'an'ı indirdiği gibi, vahiy yoluyla Kur'an dışındaki söz ve davranışları da indirmiştir. *Gayri metlûv vahiy* adı ile anılan bu ikinci vahiy türünün, kaynak bakımından birinciden farkı yoktur. Zira Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının tamamı Allah'ın kontrolündeydi. Eğer o hata ve yanılğı içine düşseydi, Allah onu bu yanılğı ve yanlışlar içinde bırakmazdı. Bu düşünce, tarih boyunca bilimin ilgi alanına giren hadislerle ilgili olarak, gerek aidiyet tartışmalarında, gerekse anlama ve yorumlama faaliyetlerinde kullanılan argümanların en önemlilerinden biri olarak tezahür etmiştir. Böylece onlar, hadislerin, bilim ve akılla kavranamayacak gerçekleri; eşyanın hakikatinin bilgisini sunduğunu anlatmak istemektedirler.

Bu ön kabullerin temeli Klasik Dönem'de atılmıştır. Örneğin İbn Kuteybe, Sinek Hadisi'ni yorumlarken, bazı hadisleri sıralamış, bunların, müşahede edilen olaylarla açıklanmasını doğru bulmamıştır. Böylece o, söz konusu bilgilerin ilâhî kaynaklı bilgiler olduğunu ima etmektedir.⁵⁴

Bazı hadisleri tecrübeler, gözlemlere ve bilim adamlarının sözlerine dayanarak yorumlayan âlimlerden Tahâvî (ö.321/933),⁵⁵ İbnü'l-Arabî (ö.543/1148),⁵⁶ ve Tunuslu Mâlikî âlim İbn Bezîze (ö.673/1274)⁵⁷ bu konuda farklı düşünmemektedir. İbn Bezîze'in çağdaşı Ebû Muhammed b. Ebî Cemra (ö. 699/1300), bilimsel alana ilişkin

⁵⁴ İbn Kuteybe, *Hadis Müdâfaası*, s. 353-358.

⁵⁵ Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-Âsâr*, III, 97.

⁵⁶ Ahmet Yücel, "*İbnü'l-Arabî, Ebu Bekir*", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 492.

⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 537.

bilgi içeren bir hadisteki genel ifadeyi, tahsis edenlere şu sözlerle itiraz eder: “*Bu hadisi eleştirdiler ve onun umûm ifadesini tahsîs etmek suretiyle hadisi bırakıp tıp ve tecrübe ehlinin görüşünü aldılar. Bunu söyleyenlerin hatası gizli değildir. Elbette biz, zann-ı gâlibe dayanan tecrübeleri esas alan tıp ehlini tasdik etmeyiz. Bize göre “hevasından konuşmayan”ı tasdik etmek onların sözlerini tasdik etmekten daha değerlidir.*”⁵⁸ Bu örnekte olduğu gibi hadislerle savunmacı yaklaşımı tercih eden bu dönemin âlimleri, onların vahiy ürünü olduklarını temellendirmek amacıyla Necm suresi 3. ve 4. âyetlerini delil olarak ileri sürmüşlerdir.

Onlar, söz konusu hadisleri vahiy ürünü kabul ettiklerinden Hz. Peygamber’in tıp, astronomi vb. pozitif bilim alanıyla ilgili sözlerini genel olarak mucize kapsamında değerlendirmişlerdir.

Klasik Dönem’de, ilgili hadisleri yorumlayan âlimlerin ikinci grubuna ilk şârihlerden Hattâbî’yi (ö. 388/998) örnek gösterebiliriz. O, kategorik olarak iki tıp anlayışından bahseder; kıyasi olan/teoriye dayanan Yunan tıbbı ve tecrübî olan Arap ve Hint tıbbı. Ona göre Hz. Peygamber’in sağlık için sunduğu tavsiyelerin çoğu Arap tıbbı kaynaklıdır. Bunun yanında vahiyle gerçekleşmiş olanlar da vardır.⁵⁹

Üçüncüsüne örnek olarak ise İbn Haldun’un (ö.808/1405) görüş ve düşüncelerini verebiliriz. O görüşlerini şu sözlerle dile getirir: “*Umran ehlinden olan göçebelerin, sadece bazı şahıslar üzerinde yapılan eksik, yetersiz tecrübeler dayanan ve kabilenin yaşlılarından ve kocakarılarından devraldıkları bir tababetleri vardır. Bunlardan bazıları, bazen doğru olabilmekle birlikte, söz konusu tababet, tabiî (bilimsel) esaslara dayalı olmadığı gibi, insan yapısına uygunluğu da test edilmiş değildir. [İslam öncesi dönemde] bu tür tababet Araplar arasında oldukça yaygındı ve aralarında el-Hâris b. Kelede ve diğerleri gibi, tanınmış hekimler vardı. İşte İslâm’a ait dîni eserlerde nakledilen tıbbî bilgiler bu türdendir. Yoksa vahiyle herhangi bir ilişkisi yoktur.*”⁶⁰

Modern Dönem’e geldiğimizde durumun değişmediğini görmekteyiz. Bu dönemin âlimlerinden Muhammed Tahir Hekim, Muhammed Ali el-Bâr, Molla Hâtır ve Ebû Şehbe gibi pek çok yazar, bilimsel alana ilişkin bilgi içeren hadislerin yorumunda, onların vahiy kaynaklı olduğuna vurgu yaparlar. Örneğin Ebû Şehbe, Sinek Hadisi’ne

⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu ’l-Bârî*, X, 145.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu ’l-Bârî*, X, 170.

⁶⁰ İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, (Mukaddime), Beyrut 1979, I, 412.

yönelik itirazlara cevap sadedinde şöyle der: “*Sineğin kanatlarından birinde zehir, diğerinde panzehir olduğu vurgulu bir şekilde söylendiğinden, bu hadis hurmaların aşılmasında olduğu gibi zan ve tahminin cârî olduğu dünya işleri kategorisine girmez.*” Ona göre hadisteki bilginin bugün de bilim tarafından tasdik ediliyor oluşu, Hz. Peygamber’in bir mucizesi olduğunu gösterir.⁶¹ Burada o, ilgili sözlerin vahiy kaynaklı olduğuna açıkça vurgu yapmaktadır. Bir başka çağdaş yazar Muhammed Ahmed es-Senhûrî’ye göre Hz. Peygamber’in tıbbî konularda söylediklerinin tamamı vahiy kaynaklı bilgilerden oluşmaktadır. O, bu yargısına delil olarak Hz. Peygamber’in ümmî olduğunu vurgular ve: “*Eğer ona Rabbi bildirmemiş olsaydı, bir yiyeceğin şifa mı, yoksa gıda mı olduğunu bilemezdi.*” der.⁶² Çağdaş akademisyenlerden İbrahim Canan da (ö. 2009) Tıbb-ı Nebevî kapsamındaki hadislerin vahiy kaynaklı olduğunu savunmaktadır.⁶³

Bu grupta yer alan âlimlere göre Hz. Peygamber’in verdiği bilgiler, gerçeğe uygun bilimsel veriler ile kesinlikle çelişmemektedir. Eğer bilimsel veriler ile hadislerdeki bilgilerle çelişir halde ise, bilim henüz hadiste belirtilen gerçekliğe ulaşmamış demektir. Bu alanla ilgili hadislerdeki bilgilerin, bilimsel verilerle uyduğuna anlatmak amacıyla bir eser kaleme alarak, pek çok hadisi bilimsel verilerle yorumlayan Zeğlûl en-Neccâr, kitabına yazdığı mukaddimede, Allah’ın vahyinin, yine Allah’ın yarattığı evrendeki varlıkların gerçekliğine aykırı olamayacağı tezi üzerinde durur.⁶⁴

Selahattin Polat’ın şu sözleri, onun, ilgili hadislerin kaynağının vahiy olduğunu kabul ettiği izlenimi vermektedir. “İslâm bilgi doktrinini diğerlerinden ayıran en önemli husus vahiydir. Peygamberler aklın ve ilmin sınırlarını aşan konularda bilgiler sunmaktadırlar. Aklın öncülüğünde yol alan ve vahye itibar etmeyen bugünkü ilmin vahiy konularını tenkidine Müslümanların itibar etmesi beklenemez. Çünkü vahyin kaynağı ilahi ilim, müspet ilmin kaynağı beşeri ilimdir. Diğer bir ifadeyle farklı epistemolojik zemindeki anlayış ve sistemlerin birbirlerini tenkidi yersizdir. Bu durumda tartışma asıl zemininden saptırılmış olur. Bir gün yapılan modern araştırmalar,

⁶¹ Ebu Şehbe, *Sünnet Müdafası*, II, 138.

⁶² Şerbînî, *Kitâbatu A’dâu’l-İslâm*, s. 1089-1090.

⁶³ İbrahim Canan, *Hiz. Peygamber’in Sünnetinde Tıp: Tıbb-ı Nebevî*, Ankara 1995, s. 22-23, 36, 49-50, 63-65, 232-233, 249-255, 257-258.

⁶⁴ Zeğlûl Naggâr, *Treasures in the Sunnah, a Scientific Approach*, al-Falah Foundation, Cairo/Egypt 2004, I, 9-11.

istib'âd ve istihfâf edilen bazı hadislerin ilmi birer mucize olduğunu ortaya koymaktadır.”⁶⁵

Yine onlara göre, Hz. Peygamber'in şahsî uygulamaları hatalı olabiliyor ama hatanın devamına izin verilmiyor, demek oluyor ki sahih olarak bize ulaşan ve sıhhati katî olan sünnet, ilâhî teyit almış, tasdik görmüş sünnettir. Zira bunlar içinde bir yanlış uygulama ve hatalı hüküm olsaydı, düzeltilenler gibi bunlar da düzeltilmeliydi. Madem böyle bir düzeltme olmamıştır, o halde vahyin müdahale etmediği sünnet, “*Takrîr-i İlâhî*” olarak kabul edilmelidir.⁶⁶

Bilimsel alana ilişkin bilgiler sunan bazı hadislerin vahiy ürünü olduğunu düşünenlerin Modern Dönem'deki temsilcileri, bu fikirlerini tıpkı selefleri gibi; “*O heva ve hevesinden konuşmamaktadır. O, ancak kendisine vahyedilen bir vahiydir.*” anlamındaki Necm suresi 3. ve 4. ayetleriyle temellendirmeye çalışmışlardır.

Mevcut hadis koleksiyonlarında, vahiy kaynaklı olduğu ima edilen hadislerin aslında vahiyle bir ilgisinin olmadığını ortaya çıkaran araştırmalar da bulunmaktadır. Mehmed Said Hatiboğlu⁶⁷ ve Bünyamin Erul⁶⁸ yaptıkları çalışmalar neticesinde, hadislerdeki, Hz. Peygamber'e Kur'an dışında da vahyedildiğini ifade eden, vahiye dayalı Allah-Rasûl iletişimini telaffuz eden haberlerin aslında râvî tasarruflarından kaynakladığını tespit etmişlerdir.

Çağdaş âlimlerden Yusuf el-Kardâvî, sünnet sahasında çalışan ve nebevi tıbbı önem verenlerin birçoğunun, araştırma ve ihtimamlarını Hz. Peygamber'in bedeni hastalık ve dertlerin tedavisi için önermiş olduğu ilaç, gıda ve bitkiler üzerine odaklandıklarını ifade eder. Ona göre “*Hz. Peygamber'in bu ve benzeri önerilerinden müteşekkil olan nebevi tıbbın ruhu bunlar değil; insanın sağlığını ve yaşamını, vücudunun sağlamlığını, gücünü, yorulduğunda rahatlama, acıktığında doyma, hastalandığında tedavi hakkını korumaktır. Vesileler ise, asırdan asra çevreden çevreye değişir ve hatta değişmesi gerekir. Dolayısıyla hadis, onlardan herhangi bir şeyi tayin etmişse, bu, onunla bizi bağlamak, onun yanında dondurmak için değil; o zaman ve*

⁶⁵ Selahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yay. İstanbul t.y., s. 210-211.

⁶⁶ Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan Yay. İstanbul 1998. s. 158-159; Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafası*, II, 28.

⁶⁷ Mehmet Said Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, Otto Yay. Ankara 2000, s. 33-169.

⁶⁸ Bkz. Bünyamin Erul, “Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivayetlerin Tahli ve Tenkidi”, *İslâmiyât*, I. Ankara 1998, s. 55-72.

*mekânda olan vakıanın beyanı içindir.*⁶⁹ Enbiya Yıldırım da Hz. Peygamber'in hayvancılık, ziraat, tıp vb. alanlardaki bilgisinin kaynağının vahiy değil, onun ilişkide bulunduğu ortamlarda edindiği bilgiler olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁰

5.Hadis Yorumunda Bilimsel Verilere ve Bilim Adamlarına Güven

Hadis şârihleri ve savunucuları genel olarak hadisteki bilgilerle bilimsel bilgiler çeliştiğinde tercihlerini hadislerden yana kullanmışlar, onların karşısında yer alan tecrübî/bilimsel bilgilere asla güvenmemişlerdir. Buna gerekçe olarak hadislerin vahiy kaynaklı, tecrübî bilgilerin ise insan çabalarının ürünü olmasını göstermişlerdir.

Örneğin İbn Kuteybe'ye göre, dînî hususların, müşahede edilen olaylarla açıklanmaya kalkışılması asla doğru değildir. Bilimsel verilere aykırılığını gerekçe göstererek hadisleri reddetmeyi tercih eden kişi, onun tabiriyle “İslâm'dan sıyrılıp çıkan yıkıcının biri olmuştur.”⁷¹

Mubarekfûrî'nin naklettiğine göre, *Câmiu't-Tirmizî* şârihlerinden Omer b. Raslân el-Bulkînî (ö.805/1403), *el-Arfu's-Şezzi* isimli şerhinde, “(Öğleyin) sıcağın şiddeti arttığında namazı hava serinleyinceye kadar geciktirin. Sıcağın şiddetinin artması cehennemden kaynamasından/teneffüs etmesindedir.”⁷² hadisinin yorumu mahiyetinde şöyle der: “Bu tür bilgilerin bir bâtinî, bir de zâhirî yönü vardır. Bâtinî anlamı Şeriat'ın (âyet ve hadislerin) zikrettiği anlamdır. Zâhirî yönü (görünen/tecrübî verilere dayanan yönü) ise Şeriat'ın verdiği batınî bilgilere aykırı olmaz. Deniliyor ki: Ra'd (gök gürültüsü), berk (şimşek), mantar, Seyhan ve Ceyhan nehirleriyle ilgili hadislerde olduğu gibi...”

Mubârekfûrî de bu yoruma bir ilavede bulunarak nakil karşısında bilime ve bilimsel verilere hiçbir değer vermediğini şöyle açıklar: “Bu cevap, Şeriat'ın açıkladığı bâtinî sebepler ile eski ve yeni felsefecilerin (tecrübî bilimlerle uğraşan bilim adamlarının)

⁶⁹ Yusuf Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul, Kayseri 1991, s. 154-155.

⁷⁰ Yıldırım, Enbiya; “Hz. Muhammed'in Evren Tasavvuru” *VII. Kutlu Doğum Sempozyumu* (Tebliğler) (19 Nisan 2004 Isparta) SDÜ İlahiyat Fak. Yay. Isparta 2006, s. 87.

⁷¹ İbn Kuteybe, *Hadis Müdâfaası*, s. 353-358.

⁷² Mâlik, b. Enes; *el-Muvatta'*, thk. M. F. Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut t.y., Vukûtu's-Salât, 7; Buhârî, *Mevâkîtu's-Salât*, 8; Muslim, *Mesâcid*, 32; Tirmizî, *Ebvâbu's-Salât*, 119.

*ispat ettiği zâhirî sebepler arasında çelişki olmadığı zaman geçerlidir. Ancak çelişki olursa o zaman bunu çözmek için kafa yorma!*⁷³

İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449) “Güneş tutulması” ile ilgili hadisi yorumlarken: “Hey’et (astronomi) bilginleri, Ay ve Güneş tutulmasının ileri veya geri alınamayan âdî (sıradan-doğal kanunlara bağlı) olaylardan olduğunu düşünmektedirler” diyerek bilimsel verilere atıfta bulunur. Ancak ona göre bir hadisi tenkitte bilimsel verilerin bir anlamı yoktur. Zira Allah dilediğini yapma kudretine sahiptir. İbn Hacer, savunmacı zihniyete sahip olan Ebû Bekir İbnü’l-Arabi ve İbn Bezîze’nin cevaplarını naklederek, bilim adamlarının görüşlerini ve Gazzâlî’nin, hadisin bir versiyonunda bulunan ilave bilgiye itirazını bertaraf etmeye çalışmıştır.⁷⁴

Bazılarına göre, hadislerde yer alan bilgilerin bilimsel veriler dikkate alınarak yorumlanmasında hiçbir sakınca yoktur. Örneğin Gazzâlî, yukarıda zikrettiğimiz Güneş ve Ay tutulması ile ilgili hadisin yorumunda şunları söyler: “*Biz bu san’atı (bilimsel yollarla bilgi elde etmenin) geçersiz kılma/değersizleştirme işine de girişmeyeceğiz, çünkü maksadımızla ilgisi yoktur. Bu san’atı geçersiz kılmak için tartışmaya girmenin dînî (vecibe olduğunu) zanneden kimse, dine karşı suç işlemiş ve dinin durumunu zayıflatmış olur. Zira bu hususlar hesâbî ve geometrik burhanlara dayanmaktadır. (...)* Hem hadis sahih olsa bile onu tevil etmek, kesin emirlere (ilmî gerçeklere) karşı büyüklenmekten daha az kötüdür.”⁷⁵

Savunmacı yazarlara göre hadisteki bilgiler ile bilimsel veriler asla çelişmez. Eğer çelişme söz konusu ise hata mutlaka bilimsel verinin elde edilmesinde aranmalıdır; ya yöntem hatası vardır, ya da bilim adamından kaynaklanan hatalar bulunmaktadır. Bir ihtimal daha vardır ki, o da hadisi anlamayla ilgilidir. Ya hadiste kast edilen anlama vakıf olunamamıştır, ya hadiste belirtilen bitki çok özeldir; yetiştiği zaman ve yer ile ya bitkinin bizzat kendisiyle ilgili olumsuz bir özellik söz konusu olabilir, ya da bu durum kıyamete kadar baki ve sabit kalması gereken şer’î bir mesele değildir. Ebû Şehbe, mantar hadisiyle ilgili olarak bu yorumları yapar.⁷⁶ Bu yorumlarıyla o, bilime ve bilim adamlarına duyduğu güvensizliğini dile getirmiştir.

⁷³ Mubârefkûri, *Tuhfetu’l-Ahvezî*, Beyrut t.y., I, 414.

⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, II, 537.

⁷⁵ Gazzâlî, *Tehâfut el-Felâsife*, s. 8.

⁷⁶ Ebu Şehbe, *Sünnet Müdafası*, II, 28-30.

Onların bilime ve bilim adamlarına olan bu güvensiz yaklaşımları sadece hadis ile bilimsel veriler arasındaki çelişme durumunda geçerlidir. Yoksa pek çok örnekte de gördüğümüz gibi onlar, özellikle son kırk elli yıl içinde hadislerin mucizevi içeriklerle dolu olduğunu ispatlamak amacıyla yüzlerce araştırma ve çalışmaya imza atmışlardır. Bu güvensizliklerinin kaynağının da hadislerin ilâhî/vahiy kaynaklı bilgiler olarak kabul etmeleri olduğunu söylemeliyiz. Onların bilimsel verilere karşı bu tutumunun gerçekte bilime karşı olmadığını gösteren bir başka delil de bilimsel verileri elde eden bilim adamlarının hangi dine bağlı olduklarını bile önemsememeleridir. Zira hem Klasik Dönem’de, hem de Modern Dönem’de bilimsel alanla ilgili hadisleri desteklediği sürece bazı gayri Müslimlerin verdiği bilgilere itibar etmişlerdir.

Örneğin İbn Kuteybe, Sinek Hadisi ile ilgili olarak Aristo’nun,⁷⁷ Nevevî de, çörek otu ile ilgili hadisin yorumu için Galenos’un (M.Ö.210-131)⁷⁸ sözlerinden nakiller yapmışlardır.

Modern Dönem’de ise, hadisleri bilimsel verilerle yorumlama faaliyetlerinde büyük oranda gayri Müslimlerin yaptığı bilimsel çalışmaların kullanıldığı görülmektedir.

6.Hadis Tenkidinde Bilimsel Verilerin Kullanılması Karşısındaki Tavırlar

Hadislerin kaynağının vahiy olduğunu düşünenler, temel hadis koleksiyonlarında bulunan ve senetleri itibarıyla sahih addedilen hadislere yönelik itirazlara şiddetle karşı koymuşlar, zaman zaman muhaliflerini din düşmanı ilan ederek inkârcılıkla, oryantalist mantığıyla hareket etmekle ve dinden çıkmış olmakla itham etmişlerdir.

Örneğin İbn Kuteybe, tecrübe ve müşahedeyi kullanarak hadislerin sıhhatine yönelik itirazda bulunanlara şu sözlerle yüklenir: “*Kim dînî hususları müşahede ettiği olaylarla açıklamaya kalkarsa (...) o kimse İslâm’dan sıyrılıp çıkan yıkıcının biri olmuştur.*”⁷⁹

Bazen muhaliflerini cahillikle suçlamışlardır. İbn Hacer, ishali tedavi için bal şerbetini öneren hadisi “*mülhidler*”in eleştirdiğini söyler ve onların itirazlarına şöyle

⁷⁷ İbn Kuteybe, *Hadis Müdâfaası*, s. 356.

⁷⁸ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Muslim*, XIV, 197.

⁷⁹ İbn Kuteybe, *Hadis Müdâfaası*, s. 353-358.

cevap verir: “Bu söz ancak söyleyenin cehaletini gösterir. Tıpkı Allah’ın; “Bilakis, onlar ilmîni kavrayamadıkları (Kur’an’ı) yalanladılar (...)”⁸⁰ buyurduğu gibi (...)”⁸¹

Gazzâlî bu tutumun tersine, Güneş ve Ay tutulmasıyla ilgili hadisin yorumunda bilimsel verilerin kullanılmasına karşı çıkanları, mülhitler karşısında dini savunulamaz duruma düşürmekle itham eder. O, şöyle der: “Nice mucizeler vardır ki, bu denli vâzıh/açık değilken aklî delillerle tevil edilmiştir. Mülhitleri en çok sevindiren şey; şeriatı destekleyen kişinin; bu ve benzeri konuların şeriate aykırı olduğunu açıklamasıdır.”⁸²

Bu hırçın ve saldırgan tutumun, bir endişeden kaynaklandığı gözlenmektedir. Onlar, temel kaynaklardaki bazı hadislerin eleştiriye uğraması halinde Müslümanların hadis ve sünnete, dolayısıyla İslam’a olan güvenlerinin kaybolacağından büyük endişe duymaktadırlar. Ebû Şehbe, ilgili hadisleri olanca gücüyle savunup, muhaliflerini ise müsteşriklerin izinden gitmekle suçlayarak,⁸³ din düşmanı⁸⁴ ve cehennemlik ilan ederken⁸⁵ bu endişesini açıkça dile getirmiştir. Aynı endişe Maurice Bucaille’ın bir eserini Türkçe’ye tercüme eden iki akademisyende de bulunmaktadır. Bucaille eserinin bir bölümünde, bazı hadisleri sıralayarak bunların bilme aykırı olmalarına bir anlam veremediğini belirtir ve bunların Hz. Peygamber’e ait oluşlarına dair şüphesini dile getirir. Mütercimlerden Mehmet Ali Sönmez, eserin bu bölümüne sansür uygulayarak tercüme etmez. Onun yerine ilgili sayfalarda, bu sansürün gerekçesini şöyle açıklarken şunları da söyler: “Bu konuda (Hadis ilmi konusunda) fazla bilgisi olmayan okuyucumuzda bazı şüpheler uyanabileceği endişesiyle, bu bahsi tercümemize almamayı uygun gördük.”⁸⁶ Diğer mütercim Suat Yıldırım da, ilgili bölümü tercüme eder ancak o da, “Hadislerle Alakalı Zaruri Bir Açıklama” başlığı altında endişe kaynaklı bir yönlendirme yapmayı ihmal etmez.⁸⁷

⁸⁰ Yunus 10/39.

⁸¹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, X, 169.

⁸² Gazzâlî, *Tehâfut el-Felâsife*, s. 8.

⁸³ Ebu Şehbe, *Sünnet Müdâfaası*, I, 186-187.

⁸⁴ Ebu Şehbe, *Sünnet Müdâfaası*, I, 184.

⁸⁵ Ebu Şehbe, *Sünnet Müdâfaası*, I, 245.

⁸⁶ Maurice Bucaille, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur’an*, çev. Mehmet Ali Sönmez, DİB Yay. Ankara 1989, s. 371.

⁸⁷ Maurice Bucaille, *Kitab-ı Mukaddes Kur’an ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım, DİB Yay. İzmir 1981, s. 355-365.

Bir başka çağdaş yazar İmâd eş-Şerbînî, Sinek Hadisi'ni eleştirenleri sünnet düşmanları olarak niteler ve onları nasların dokunulmazlığına karşı cehalet içinde olmakla suçlar.⁸⁸

7.Hadisleri Anlama ve Yorumlamada Bilimsel Verileri Kullanma ile İlgili Metodoloji Çalışmaları

Araştırmamızın buraya kadar olan bölümünde görülmektedir ki, Modern Dönem'in başlarından itibaren daha yoğun olmak üzere, Klasik Dönem'den beri bazı hadisleri anlama ve yorumlamada bilimsel veriler kullanılmıştır. Ancak bu kullanma tarzlarının sağlam bir metodolojiye dayandığını söylemek mümkün görünmemektedir. Hatta bu konuda kapsamlı bir metodoloji çalışmasının varlığından söz etmek bile zordur. Ancak istisna olarak bazı kısmî çalışmalardan söz etmek yerinde olacaktır.

Bunlardan birincisi, M. Hayri Kırbaçoğlu'nun *Alternatif Hadis Metodolojisi* isimli eserinde hadis tenkidi kapsamında sunduğu bazı önerilerdir. O, hadisin bilimsel gerçeklere ters düşmesini, hadiste metin tenkidi önerisi olarak değerlendirmektedir. Ona göre hadislerin tenkidinde kullanılacak olan bilimsel gerçekler hipotez veya teoriler değil kesinleşmiş olan bilimsel gerçekler olmalıdır. Muteber bir kaynakta sağlam bir senetle gelmiş olan ve fakat bilimsel gerçeklere aykırı olan bir rivayetin, Hz. Peygamber'e ait olmadığı söylenebilecekse de, bunun tek gerçek ve tek yol olmadığına; rivayetteki bilginin bugünkü bilime aykırı olmasına rağmen yine de Hz. Peygamber'e ait olabileceğine işaret eder. Zira Hz. Peygamber'in, bu bilgileri, çevresinden edinmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Böyle bir rivayetin, günümüz Müslümanları için bilgi değeri olmasa da tarihi değerinin bulunduğu ve bu açıdan değerli olduğuna dikkat çeker. O sağlık ve tıpla ilgili hadisleri örnek vererek bir hadisin günümüz bilimsel verileri karşısındaki konumu açısından üç pozisyon belirler: a) Geçmişte doğru olan, bugünkü bilimsel verilere de uyan bilgiler içeren hadisler. Bunlar günümüz Müslümanları için de teşvik edici bir fonksiyon icra edebilir. b)Geçmişte yararlı olduğu görülen; orta çağda doğru kabul edilen hususlar. Bunların, Hz. Peygamber'in geçmiş çağların tıbbını tasdik etmiş olması bakımından önemi bulunmaktadır. Günümüz tıbbının da tasdik etmesi halinde bunlar, günümüz Müslümanları için de teşvik edici kabul edilebilir. c)Geçmişte de bugün de yanlış oldukları tespit edilen bilgiler içeren

⁸⁸ Şerbînî, *Kitâbâtü A'dâu'l-İslâm*, s. 1099.

hadisler. Bunların, ya Hz. Peygamber'e ait olmadıkları, ya da o dönem için geçerli bilgiler oldukları sonucuna varılarak her iki halde de ciddiye alınmayacak bilgiler olarak kalacaktır.⁸⁹ İkinci çalışma, bizim doktora tezimiz olan ve “*Hadis ve Bilim*” adıyla yayımlanan çalışmamızdır. Bu çalışmamızda hadislerin, pozitif bilimlerin verileri kullanılarak metin tenkidinin gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği konusu ele alınmıştır. Çalışmada, bu metodun uygulanarak bilime aykırı olan hadislerin reddedilmesi gerektiğini düşünen ve buna karşı çıkan tarafların görüş ve düşünceleri incelenerek değerlendirilmiş, sonuçta bilimsel verilerin hadis tenkidinde kesin bir kriter olamayacağı kanısına varılmıştır.⁹⁰

Üçüncü metodoloji önerisi ise, *Kur'an ve Sünnette Bilimsel İ'câz Kurumu* başkanı Abdullah b. Abdulaziz el-Muslih'in, “*el-İ'câzu'l-İlmî fi'l-Kur'âni ve's-Sunne Tarîhuhu ve Davâbituhu*” isimli eserinde ileri sürdüğü kurallardır. Bu eserde genel olarak hadislerin bilimsel verilerle açıklanması ve yorumlanmasıyla ilgili bir metodoloji önerisinden ziyade, daha spesifik bir konu olan; Kur'an ve hadislerdeki bazı bilgileri, bilimsel verilerle yorumlayarak, onlarda bulunduğu varsayılan mucizevi yönlerini ortaya çıkarmanın değerlendirildiği bir metodoloji ele alınmıştır. Zira yazara göre Kur'an gibi hadisler de mucizevi içeriklere sahiptir ve bilimsel veriler bunu tasdik etmenin bir aracıdır. O, Nebvî sünnette bilimsel ve tıbbî i'caz çalışmalarının kurallarını şöyle sıralar:

- a) Tıpla ilgili hadislerin verdiği bilgiler vahiy kaynaklıdır; sıradan kabul edilemez.
- b) Nebvî hadisler iman edilir ve onlarla amel edilir; onlar üzerinde ayrıca bir çalışma yapmaya ve onları değerlendirmeye ihtiyaç yoktur.
- c) Sünnetin i'cazı, onun sübutu konusunda fer'î konulardandır.
- d) Bilgi sahibi olmadan hadislerin manalarına saldırılmamalıdır.
- e) Nebvî hadisler, beşerî bilgi ve deneysel keşiflerin önündedir.
- f) Nebvî hadisler, ilmî ve tıbbî konuları açıklamada kullanılmamalıdır.⁹¹

⁸⁹ M. Hayri Kırbaoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitâbiyât Yay. Ankara 2002, s. 296-304.

⁹⁰ Osman Oruçhan, *Hadis ve Bilim*, Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2011, s. 469-473.

⁹¹ Muslihî, Abdullah b. Abdulaziz; *el-İ'câzu'l-İlmî fi'l-Kur'âni ve's-Sunne Tarîhuhu ve Davâbituhu*, b.y. 1427/2006, s. 31-36.

Konu üzerinde çalışan bir başka yazar Muhammed b. Omer Bâzmûl konuyla ilgili bir metodoloji üzerinde durmak yerine, Kur'an ve sünnette bulunduğu varsayılan i'cazı ortaya çıkarmak amacıyla çalışacak olan ilim adamlarının uyması gereken esaslar üzerinde durur. Ona göre bu çalışmayı yapacak olan ilim adamı şu kuralları göz önünde bulundurmalıdır:

a)Kur'an ve sünnetten konuya ilişkin tüm naslar toplanarak varsa çelişkiler giderilmelidir.

b)Nasların anlaşılmasında, indiği dönemin dil özellikleri dikkate alınmalıdır.

c)Şer'î hakikat ile bilimsel veriler arasındaki ilişki açık bir şekilde ortaya konulmalıdır.

d)Anlaşılması zor olan müteşabihlerin, bilimsel incelemeye konu olmadığı unutulmamalıdır. Bu bağlamda Cennet, Cehennem, yaratılışın başlangıcı, kıyamet günü gibi konular bilimsel alanın dışında tutulmalıdır.

e)Zayıf, ya da israiliyat kaynaklı rivayetlere değil, temel kaynaklardaki hadislere itibar edilmelidir.

f)Nasların arz edileceği bilimsel veriler, konusunda ihtisas sahibi olan ilim adamlarının yaptıkları çalışmalarla elde edilmiş olmalıdır.

g)Araştırmacı bilmelidir ki, Allah'ın ve Rasûlünün sözleri kesinlikle doğrudur. Bunlarda ortaya konulan hakikatlerin, bilimsel hakikatlere aykırı olması mümkün değildir. Zira onları yaratan, esrarını bilen Allah'tır. Eğer bilimsel veriler naslara aykırı ise o zaman tavakkuf edilmeli; zamana bırakılmalıdır. Zaman, onun doğruluğunu gösterecektir.⁹²

Bu kurallardan anlaşılacağı üzere fikirlerini sunduğumuz son iki yazar, aslında genel olarak hadislerin epistemolojik kaynağı hakkında Klasik Dönem'deki selefleriyle aynı düşünceye sahiptir. Hadislerin, tıpkı Kur'an gibi vahiy ürünü olduğuna, bu bakımdan Kur'an ile sünnet arasında bir fark bulunmadığına inanmaktadırlar. Amaçlarında da ifade ettikleri üzere onlar, bilimsel verilerin hadis tenkidinde, ya da

⁹² Bazmûl, Muhammed b. Ömer b. Sâlim, *el-İ'câzu'l-İlmî fi's-Sunneti'n-Nebeviyye Ta'rifuhu ve Kavâiduhu*,(e-kitap)
https://uqu.edu.sa/files2/tiny_mce/plugins/filemanager/files/4052784/filesave1/eagazalhadeth.pdf, s. 24.

hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında kullanılmasının imkânı ve doğruluğu üzerinde hiç durmamakta, bunun doğruluğu varsayımıyla hareket etmektedirler.

Sonuç

Hadisleri anlama ve yorumlamada bilimsel verilerin kullanımına, -örnekleri az olsa da- empirik metotla tecrübe ve gözlemlerden yararlanma şeklinde, sahabe döneminde başlanmıştır. Bu ilk örneklerde, tecrübe veya gözlemlerin, nakledilen hadisin Hz. Peygamber'e aidiyetini ispatlamak amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hadislerin tedvin, tasnif ve şerh edildiği dönemlerde çeşitli siyasi, fikhî ve itikadi mezheplerin oluşumuyla birlikte, bazı hadislerin sıhhatine yönelik itirazlar başlamış, bunlara karşı hadisleri savunmak amacıyla bilimsel verilerden istifade edilmiştir. Bunun yanında, özellikle tıp alanıyla ilgili hadisler yorumlanırken, inananlara pratik amaçlı tıp bilgisi sunma arzusuyla da hadislerin yorumu sadedinde devrin bilimsel verileri kullanılmıştır. İlk yüzyıllardan itibaren çoğunlukla hadislerden müteşekkil olan Tıbb-ı Nebvî adı altında muazzam literatürün oluşturulmasının bir nedeninin de bu arzu olduğunu düşünmekteyiz. Hadis koleksiyonlarına şerhlerin yazılmaya başlanmasından itibaren bilimsel verilerden istifadede izafi bir artış olduğu görülmektedir. Bu dönemde, hadis yorumları babında Galenos, Hipokrat gibi antik Yunan doktorları ile Abdullatif Bağdâdî, Ebû Bekir Râzî ve İbn Sînâ gibi Müslüman doktorların sözlerinden iktibaslar yapıldığı olmuştur. Bu Klasik Dönem'de hadis yorumunda bilimsel veriler, en çok *şerhler*, *muhtelifu'l-hadis*, *muşkilu'l-hadis*, *te'vilu'l-hadis* ve *tıbbu'n-nebevi* türü eserlerde kullanılmıştır.

XX. yüzyıla gelindiğinde günümüzdeki anlamıyla; laboratuvar ortamlarında ve/veya özel araç gereç ve donanımlar yardımıyla elde edilen bilimsel veriler kullanılmaya başlanmıştır. Bu yüzyılda, Avrupa'da kaydedilen bilimsel gelişmelerin ve oryantalist çalışmaların etkisiyle İslam Dünyası'nda hadisleri bilimsel verilerle yorumlamada büyük bir artış olduğu görülmüştür. Geliştirilen araç, gereç, cihaz ve yöntemler sayesinde elde edilen bilimsel verilerde büyük bir artış bulunmaktadır. Bu da bilimsel verilerin daha yoğun kullanılmasına yol açmış; hadisleri açıklama, yorumlama, eleştirme veya savunma gibi amaçlarla bilimsel verileri kullanan âlim/yazar sayısı büyük oranda artmıştır. Hadislerin sahihliğini ispatlamak için geçmişte olduğu gibi gayri Müslimlerin çalışmalarına başvurulmuştur. Bazen de kimi gayri Müslim bilim

adamları bizzat Müslüman araştırmacılarla birlikte laboratuvar çalışmalarına ve bilimsel toplantılara dâhil edilmişlerdir.

Bu Modern Dönem’de ilgili hadisleri yorumlayan araştırmacı ve akademisyenlerin büyük bir bölümü hadis ilimleri konusunda uzman değildir. Onlar, tıp, jeoloji, kimya, biyokimya vb. pozitif bilim alanlarında çalışan, ancak savunmacı anlayışa sahip, çoğunlukla hadisleri vahiy ürünü kabul ederek onlarda bulunduğunu iddia ettikleri mucizevi yönleri ortaya çıkarmayı amaçlayan Müslümanlardır.

Hadisleri epistemolojik açıdan değerlendirme konusunda yazar ve âlimler, sürecin başlarından itibaren üçe ayrılmışlardır: Birinci grup, onların tıpkı Kur’an gibi vahiy kaynaklı olduğunu; ikinci grup en azından bir kısmının vahiy kaynaklı olabileceğini; üçüncü grup ise, bunların kökeninin Hz. Peygamber’in yaşadığı coğrafyanın ve Arap kültürünün ürünleri olduğunu kabul etmişlerdir. Hadis şârihleri ve savunucuları hadisteki bilgilerle bilimsel bilgiler çeliştiğinde hadisteki bilgilerin doğru olduğunu kabul etmişler, tecrübî/bilimsel bilgilere asla güvenmemişlerdir. Buna gerekçe olarak hadislerin vahiy kaynaklı, tecrübî bilgilerin ise insan çabalarının ürünü olmasını göstermişlerdir. Hadislerin vahiy kaynaklı olduğunu iddia edenler, kendilerinin sahih kabul ettikleri hadislere yönelik itirazlara şiddetle karşı koymuşlar, zaman zaman muhaliflerini din düşmanı ilan ederek inkârcılıkla, dinden çıkmış olmakla itham etmişlerdir.

Hadisleri anlama ve yorumlamada bilimsel verilerin kullanımı konusunda, günümüz Müslümanlarına pratik alternatif tıp önerileri sunmaktan ziyade, büyük oranda hadislere yönelik itirazlara cevap vermek, ilgili hadislerin sahih olduğunu ispatlamak gibi amaçlarla hareket ettikleri görülmektedir. Bilimsel veriler, XX. asrın ikinci yarısından itibaren Hz. Peygamber’in çağlar ötesine hitap eden mucizeler gösterdiğini ispatlamak ve bu yolla onun değerini artırmaya çalışmak amacıyla daha fazla kullanılır olmuştur. Hatta bu amaçla kurumlar tesis edildiği, bilimsel toplantılar tertip edilmeye ve laboratuvar ortamında çalışmalar yaptırılmaya başlandığı görülmektedir. Ayrıca internet üzerinde yüzlerce yerli ve yabancı web sitesinde yapılan paylaşımlar ile konu Müslümanlar nezdinde daha yaygın hale getirilmektedir.

Sonuç olarak, hadislerin bilimsel verilerle yorumlanması konusunda tarih boyunca uygulamalar yapılmış, ancak görüldüğü üzere belli bir metodoloji üzerinde

çalışılmamıştır. Bu nedenle konu ile ilgili pek çok sorun bulunmaktadır. Yorumlanan hadislerdeki bilgilerin Hz. Peygamber tarafından nasıl elde edildiğine ve bunların Hz. Peygamber'e aidiyetinin sıhhat derecesine yeterince önem verilmemesi, birbirlerine zıt farklı versiyonları bulunan ve her biri de muteber addedilen kaynaklarda yer alan hadislerin sadece bir versiyonunun yorumu konu edilmesi, hadislerdeki bilgilerin muhtemel kaynaklarına ulaşmak için yeterli çaba gösterilmemesi, bilimsel veri olarak kabul edilemeyecek bilgilerin yorumlama için kullanılması, hadisteki bilgilerle bilimsel verileri uzlaştırmak için zaman zaman uygun olmayan yollara başvurulması vb. sorunlar bunlardan bazılarıdır. Hatalı bir peygamber imajı oluşturulmasına yol açabilecek bu durumların eleştirisini, bu makale sınırlarını aşacağından dolayı bir başka makalede ele almayı düşünüyoruz.

Kaynakça

Abdurrazzak, b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1403.

Bağdadî, Muvaffakuddin Abdullatîf, *et-Tıbb mine'l-Kitâb ve's-Sunne*, thk. Dr. Abdu'l-Muattî Emîn el-Kal'acî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1994.

Bazmûl, Muhammed b. Ömer b. Sâlim, *el-İ'câzu'l-İlmî fi's-Sunneti'n-Nebeviyye Ta'rîfuhu ve Kavâiduhu*, (e-kitap) (https://uqu.edu.sa/files2/tiny_mce/plugins/filemanager/files/4052784/filesave1/eagazal-hadeth.pdf)

Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ', Mektebetu Dâru Elbâz, Mekke 1414/1994.

Bucaille, Maurice, *Kitab-ı Mukaddes Kur'an ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım, DİB Yay. İzmir 1981.

....., *Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an*, çev. Mehmet Ali Sönmez, DİB Yay. Ankara 1989.

Buharî, Muhammed b. İsmâil, *es-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1410/1990.

Canan, İbrahim, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Tıp: Tıbb-ı Nebevî*, Ankara 1995.

Dârakutnî, Ali b. Omer, *es-Sunen*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1387/1966.

Dicvî, Yusuf, *el-Makâlât ve'l-Fetâvâ*, Kahire 1401/1981.

Ebû Reyve, Mahmut, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, (Özgün adı: Advâ'un ale's-Sünneti'l Muhammediyye) çev. Muharrem Tan, İstanbul 1988.

Ebû Şehbe, Muhammed, *Sünnet Müdafaası*, çev. Mehmet Görmez-M. Emin Özafşar, Ankara 1990.

Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Kahire 1933.

Erul, Bünyamin, "Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi", *İslâmiyât*, I. Ankara 1998.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Tehâfut el-Felâsife*, çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yay. İstanbul 1981.

Gülen, M. Fethullah, *İnsanlığın İftihar Tablosu, Sonsuz Nur*, Nil Yay. İzmir 1995.

Hamidullah, Muhammed; *Hemmâm b. Munebbih'in Sahîfesi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara 1967.

Hatiboğlu, Mehmet Said, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, Otto Yay., Ankara 2000.

Hekim, Muhammed Tahir, *Sünnetin Etrafındaki Şüpheler*, çev. Hüseyin Aslan, Pınar Yay. İstanbul 1985.

İbn Hacer, el-Askalani, *Fethu'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. M. F. Abdalbâkî-Muhyiddin el-Hatib, Dâru'l-Marife, Beyrut 1379.

İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, (Mukaddime), Beyrut 1979.

İbn Hanbel, Ahmed, *el-Musned*, Muessesetu Kurtuba, Mısır t.y.

İbn Hibbân, Muhammed, *es-Sahih*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1414/1993.

İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak, *es-Sahîh*, thk. Mustafa el-A'zamî, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1390/1970.

İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası (Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis)* çev. M. Hayri Kırbasoğlu, İstanbul 1989.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, *es-Sunen*, thk. M. F. Abdalbaki, Dâru'l-Fikr, Beyrut t.y.

İbn Receb, Ebu'l-Ferac, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1408.

Juynboll, G.H.A., *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yay. Ankara 2000.

Karabulut, Ali Rıza, *Tıbb-ı Nebevî Ansiklopedisi*, Kayseri 1993.

Kardâvî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul, Kayseri 1991.

Keleş, Ahmet, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan Yay. İstanbul 1998.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitâbiyât Yay. Ankara 2002.

Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. M. F. Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut t.y.

Molla Hâtır, Halil İbrahim, *el-İsâbe fî Hadîsi'z-Zubâbe*, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Riyad 1405.

Mubârafûri, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, Beyrut t.y

Munâvî, Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadir*, el-Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kubrâ, Mısır 1356.

Muslihî, Abdullah b. Abdulaziz, *el-Î'câzu'l-İlmî fî'l-Kur'âni ve's-Sunne Tarîhuhu ve Davâbituhu*, b.y. 1427/2006.

Muslim b. el-Haccac, *es-Sahîh*, thk. M. F. Abdalbaki, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut t.y.

Naggar, Zaghlul, *Treasures in the Sunnah, a Scientific Approach I*, al-Falah Foundation, Cairo/Egypt 2004.

....., *Treasures in the Sunnah: a Scientific Approach II*, al-Falah Foundation, Cairo/Egypt 2005.

Nesâî, Ebû Abdurrahman, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991.

Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahya, *Şerhu Sahihi Muslim*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392.

Oruçhan, Osman, *Hadis ve Bilim*, Diyanet Vakfi Yay. Ankara 2011.

Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yay. İstanbul t.y.

Rıza, Muhammed Reşid b. Ali, *el-Mecelletu'l-Menâr*, Kahire 1322.

Şerbînî, Imâd, *Kitâbâtu A'dâu'l-İslâm ve Munâkaşâtuh*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1422/2002.

Tahâvî, Ebû Cafer Ahmet b. Muhammed, *Şerhu Muşkili'l-Âsâr*, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1994.

Tayâlisî, Suleymân b. Dâvud Ebû Davud, *el-Musned*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut t.y.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *es-Sunen (el-Câmiu's-Sahîh)*, thk. A. M. Şakir, Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, Beyrut t.y.

Yavuz, Y. Şevki, "Acbu'z-Zeneb", *DİA*, İstanbul 1988.

Yıldırım, Cemal, *Bilim Felsefesi*, Ankara 1998.

Yıldırım, Enbiya, “Hz. Muhammed’in Evren Tasavvuru”, *VII. Kutlu Doğum Sempozyumu* (Tebliğler) (19 Nisan 2004 Isparta) SDÜ İlahiyat Fak. Yay. Isparta 2006.

Yücel, Ahmet, “İbnü’l-Arabi, Ebu Bekir” *DİA*, İstanbul 1999.

<http://islam.ru/en/content/story/sunnah-science-every-man-has-360-joint-bones>

Erişim: 01.02.2015.

http://www.answering-christianity.com/360_joints.htm Erişim 01.02.2015

<http://www.eajaz.org/index.php/Authority/Establishment-and-development-body>

Erişim: 03.02.2015

[http://www.eajaz.org/index.php/Scientific-Miracles/Medicine-and-Life-](http://www.eajaz.org/index.php/Scientific-Miracles/Medicine-and-Life-Sciences/96-Medical-miracles-in-the-sayings-of-the-Prophet-peace-be-upon-him-for-the-tailbone)

[Sciences/96-Medical-miracles-in-the-sayings-of-the-Prophet-peace-be-upon-him-for-the-tailbone](http://www.eajaz.org/index.php/Scientific-Miracles/Medicine-and-Life-Sciences/96-Medical-miracles-in-the-sayings-of-the-Prophet-peace-be-upon-him-for-the-tailbone) Erişim: 01.02.2015

<http://www.elnaggarzr.com/en/main.php?id=9> Erişim: 01.02.2015

<http://www.ilminebevienstitusu.com/website/content/2420> Erişim: 10.01.2015

[http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/bir-mucize-daha-her-ekleme-bir-](http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/bir-mucize-daha-her-ekleme-bir-sadaka.html)

[sadaka.html](http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/bir-mucize-daha-her-ekleme-bir-sadaka.html) Erişim: 01.02.2015

<http://www.themwl.org/bodies/default.aspx?d=1&bid=19&l=AR>

Erişim:

03.02.2015

<http://www.ummah.com/forum/showthread.php?411962-360-bones-in-your-body>

Erişim: 01.02.2015